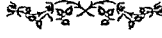

TÂRÎHU BAĞDÂD'DA EBÛ HANÎFE İLE İLGİLİ MÜSPET VE MENFİ RİVAYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Mustafa ÖZTOPRAK**

Özet:

Tarihsel süreçte kendisini yetiştirmiş ve tarihe mal olmuş birçok şahsiyet vardır. Ebû Hanîfe de bunlardan birisidir. Kitleler tarafından kabul gören şahsiyetlerin hem sevenleri, hem de sevmeyenleri olabilmıştır. Ebû Hanîfe'nin de sevenlerinin yanında sevmeyenleri ve eleştirenlerinin olduğu tespit edilmiştir. Bu makalede, Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîhu Bağdâd'ında yer alan rivayetlerden, daha çok Ebû Hanîfe'nin ismi zikredildiğinde gündeme gelen müspet ve menfi iddialar incelenmiştir. Rivayetler isnad, zaman zaman da metin açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hanîfe, Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, Hadis, Müspet ve Menfi Rivayet.

“Evaluation of Narrations about Abû Hanîfe in Tarikh al-Baghdâd”

Abstract:

There are several people who are self educated and stand out from history in present times. Abû Hanîfa is one of these figures from history. Important scholars in society was sometimes encouraged and sometimes criticized. Abû Hanîfa is either encouraged by his

* Bu makale, “Târîhu Bağdad'da Ebû Hanîfe İle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi” ismiyle Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yapılan yüksek lisans tezi (Konya 2006) esas alınarak hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

supporters or criticized by others. In this article, we will investigate both positive and negative claims regarding Abû Hanîfain *Târîhu Bağdad*. Narrations are evaluated according to the chain of reports or sometimes through the aspect of the text. Also, Ravi, who is narrated according to the chain of reports, is defined only in the aspect of disproving and modulation.

Key Words: Abû Hanîfa, Khatib al-Bağhdâdî, Tarikh al-Bağhdâd, Hadîth, Positive and negative narrations.

GİRİŞ

Mezhep imamlarının yaşadıkları dönemdeki sorunlara çözüm üretmeleri ve halkın dini yaşama çabalarına yardımcı olmaları sebebiyle Müslümanlar arasında birçok takipçileri olmuştur. Bunu daha çok dört mezhep imamında görmek mümkündür. Ebû Hanîfe (v. 150/767) de mezkûr imamlardandır. O, hicri ikinci asrın ilk yarısında yaşadığı bölge insanların dini açıdan problemlerini çözmeye çalışmıştır.¹

Mezhep imamlarının verdikleri fetvaları kabul edenler de karşı çıkanlar da olmuştur. Bu çerçevede onlar yaşadıkları dönemlerde ve daha sonraki zamanlarda verdikleri fetvalardan dolayı tartışmaların konusu haline gelmişlerdir. Bunun ortaya çıkmasındaki en önemli sebep, farklı mezheplere mensup kişilerin üstünlük ifade etme adına yaptığı mücadeleler olarak görülmüştür. Mezhep imamlarının birbirlerini aşağılayıcı mahiyette bir sözü tespit edilmemiştir. Söz konusu tartışmalar daha çok mezheplerin taklit düzeyindeki mensupları arasında meydana gelmiştir. Bu durum, mezheplerin önde gelenleri hakkında müspet veya menfi iddiaların zikredilmesine sebep olmuştur. Bu iddialar, bazen mezhep imamını üstün gösterme, bazen de karşı görüşte olanların küçük gösterilmesi şeklinde tezahür etmiştir. Diğer mezhep imamları gibi Ebû Hanîfe hakkında da müspet ve menfi iddialar serdedilmiştir.²

Bu makalede, Ebû Hanîfe ile ilgili Hatib el-Bağdâdî (v. 463/1070)'nin *Târîhu Bağdâd*'inde yer verilen iddiaların değerlendirmesi yapılacaktır. Ebû Hanîfe hakkındaki müspet ve menfi rivayetler "Nu'mân b. Sâbit" başlıklı biyografide zikredilmek-

1 Ders vermeye kırk yaşında başlayan Ebû Hanîfe, hocası Hamzad b. Ebî Süleyman'ın vefatından sonra otuz yıl onun makamında oturmuştur. Otuz yıl boyunca yaklaşık atmış bin kadar fihri soruyu cevaplandığı nakledilmektedir. Harezmi'ye göre, Ebû Hanîfe'nin kendi istinbatı seksen üç bindir. Onlardan, otuz sekiz bini ibadet, kalanı muamelat meselesidir (bkz: Hamîdullah, Muhammed, *İslam Hukuku Etütleri*, s. 192; Şerif, Main Muhammed, *İslam Düşüncesi Târîhi*, II, 302).

2 bkz: İbn Abdilber, *el-İntikâ fi Fedâilî's-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukahâ Mâlik eş-Şâfi ve Ebi Hanîfe*, I, 29, 30, 38, 39, 149, 151; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 62, 65, 69; Kâdî İyâz, *Terîbü'l-Medârik*, I, 22, 37, 60, 80; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 62, 74, 75, 76, 78; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-Müzehb fi Ma'rifeti A'yâni Ulemâ'l-Mezheb*, I, 126.

tedir.³ “Nu‘mân b. Sâbit” maddesindeki rivayetler müspet ve menfi olarak iki başlık altında zikredilecektir. Rivayet ve râviler hakkındaki değerlendirmeler makalenin sınırlarını aşmamak için kısa kısa belirtilecektir. Müspet rivayetlerde 9, menfi rivayetlerde ise 17 iddiaya yer verilecektir. Makalede bu rivayetlerin sıhhat durumları ve yapılan değerlendirmeler incelenecektir. Makalede 26 rivayetin incelenmesi, eserde zikredilen 53 rivayette söz edilen konuları temsil etmelerindedir. Bütün rivayetleri incelemek makalenin sınırlarını aşacağı için zikredilen konuların hemen hepsini ifade edebilecek rivayetler seçilmiştir. Bu seçimde Ebû Hanife ile ilgili iddialarda daha çok gündemde olanlara yer verilmiştir. Rivayetlerden sonra râvi ve rivayetler hakkındaki açıklamalar ise kısa tutulmuştur. Şimdi ilk başlık olan müspet rivayetlere geçebiliriz.

A- MÜSPET RİVAYETLER

Müspet rivayetler, genellikle Ebû Hanife’yi övme niteliğindedir. Bunların içinde doğum ve vefat tarihinin ne zaman olduğu, memleketi, görüştüğü sahabiler, kadılık görevini reddetmesi, hakkında rivayet edilen hadisler, fakîhliği, vera ve ibadeti vardır. Başlıkları ve ilgili rivayetleri ayrı ayrı ele alalım.

1- Doğum ve Vefat Tarihi

Ebû Hanife’nin doğum ve vefatı hakkındaki rivayetler şu şekildedir:

Ebû Nuaym el-Hâfiz, Ebû İshak İbrahim b. Abdillâh el-İsbahânî (Neysabûrî), Muhammed b. İshâk es-Sakafî, Yusuf b. Mûsa, Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn:

“Ebû Hanife 80/699 senesinde doğdu ve öldüğünde yetmiş yaşındaydı. 150/767 senesinde öldü. O, Nu‘man b. Sâbit’tir.”⁴

Rivayetin senedinde geçen Ebû Nuaym el-Hâfiz, hicri 130 ile 218 yılları arasında yaşamıştır. “Sika” bir âlimdir.⁵ Ebû İshak İbrahim b. Abdillâh en-Neysaburî 277/890 yılında vefat etmiştir. İbn Hacer, bu râvi hakkında “sadûk” ifadesini kullanmıştır.⁶ Muhammed b. İshak es-Sekafî, Kûfe’lidir ve “sika”dır.⁷ Yusuf b. Mûsa, 253/867 yılında vefat etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, bu râvi hakkında “sadûk” tespitinde bulunmuştur.⁸

3 “Numân b. Sâbit” biyografisi, eserin en uzun maddelerindedir. Yaklaşık 130 sahifeden oluşmaktadır. Bu miktar, diğer mezhep imamlarına ayrılan sahife sayısından oldukça fazladır. “Numân b. Sâbit” maddesi, üç bölümden müteşekkildir. Birinci bölümde Ebû Hanife’nin hayatı, ikincide menkabeler, üçüncüde ise reyin eleştirilmesi ile ilgili rivayetler çoğunlukla bulunmaktadır.

4 Hatîb, *Târîh*, XIII, 330.

5 İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, II, 373; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, VIII, 245.

6 İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, I, 74.

7 Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, VI, 135.

8 Hatîb, *Târîh*, XIV, 404.

Ebû Hanîfe hakkında nakledilen rivayette senet ve metin açısından bir problem görünmemektedir. Onun doğum ve vefat tarihi ile ilgili farklı başkaca rivayetler olmasına rağmen âlimlerin⁹ de genel kabulü rivayette zikredilene tashih etmektedir.

2- Memleketi

Tarihte doğduğu yerden başka yerlere nispet edilen birçok insan vardır. Ebû Hanîfe de, bunlardan birisidir. Genel olarak doğup büyüdüğü yer Kûfe olarak kabul edilse de; Bâbil, Nesa, Kâbil, Tirmiz, Enbar gibi yerlere de nispet edilir.¹⁰ Ebû Hanîfe'nin ait olduğu yer hakkında şu rivayet zikredilebilir.

Amr b. Muhammed el-Ankâzî, Huzed b. Halife, Ebû Abdîrrahman el-Mûkrî, Abdurrezzak b. Hemmam: "Ebû Hanîfe, Kûfe'lidir, onu Ebû Cafer el-Mansûr (v. 158/775) Bağdat'a nakletmiş, ölünceye kadar orada ikamet etmeye zorlamıştır. Hayzürân mezarlığının doğu tarafına defnedilmiştir. Oradaki kabri meşhurdur, bilinmektedir."¹¹

Rivayetin isnadında yer alan Amr b. Muhammed el-Ankâzî¹² ve Ebû Abdîrrahman el-Mukrî¹³ hakkında "sika", Huzed b. Halîfe için ise, "sadûk"¹⁴ ifadesi kullanılmaktadır.

Rivayette senet ve metin açısından bir problem görünmemektedir.

3- Görüştüğü Sahabîler

Ebû Hanîfe'nin görüştüğü sahabîlerden bahsedilmektedir. Bunlardan temayüz edenin Enes b. Mâlik (v. 93/711-12) olduğu rivayetlerde geçmektedir. Bu meyandaki rivayet ve değerlendirmesi şöyledir.

"Ebû Hanîfe et-Teymî, Rey ashabının imamı, Irak ehlinin fakîhi, Enes b. Mâlik'i gördü."¹⁵

Ebû Hanîfe'nin Enes b. Mâlik ile görüştüğü yöndeki bu rivayetin herhangi bir isnadı zikredilmemektedir. Dolayısıyla rivayetin isnat açısından değerlendirmesi yapılamamaktadır. Farklı kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin Enes b. Mâlik ile Kûfe'de görüş-

9 İbn Abdilber (v. 463/1070), "Ebû Hanîfe'nin doğumu üzerinde, seksen tarihinde bir ihtilaf yoktur." demiştir. Zehebî (v. 748/1365), "İmamın Abdûlmelik b. Mervan'ın hilafeti esnasında Kûfe'de doğduğunu" ifade ederken, Kevserî, *Te'nibü'l-Hatîb*'inde, "Çoğunluğun seksen tarihinde karar kıldığı" aktarmıştır. İbn Hacer (v. 852/1467) de, Ebû Hanîfe'nin yüz elli senesinde yetmiş yaşında iken vefat ettiğini naklederek, seksen yılında doğduğunu kabul etmiştir (bkz: İbn Abdilber, *el-İntika*, s. 123; Zehebî, *Menâkıbu'l-İmam Ebî Hanîfe*, s. 10; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 108; Kevserî, Muhammed Zâhid, *Te'nibü'l-Hatîb*, s. 42).

10 Hatîb, *Târîh*, XIII, 325.

11 Hatîb, *Târîh*, XIII, 324.

12 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII, 222.

13 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVI, 323.

14 Zehebî, *el-Kâşif*, II, 156.

15 Hatîb, *Târîh*, XIII, 323-324.

tüğü bilgisi bulunmaktadır. Söz konusu yerlerdeki rivayetlerde de herhangi bir isnat verilmemektedir.

Ebû Hanîfe'nin görüştüğü birçok sahabîden bahsedilmektedir. Bunların sayısının on yedi olduğu tespit edilmektedir.¹⁶ Bunun yanında Serahsî (v. 483/ 1090), Ebû Hanîfe'nin görüştüğü sahabî sayısını dört olarak ifade eder.¹⁷

Enes b. Mâlik'in Kûfe'ye geldiği başka râvilerin¹⁸ hayatları incelendiğinde anlaşılmaktadır. Söz konusu râviler Ebû Hanîfe ile yakın yaşadılar. Dolayısıyla yukarıda isnatsız nakledilen Ebû Hanîfe'nin Enes b. Mâlik ile görüştüğü rivayet kuvvetlenmektedir. Belirtilen râvilerin hayatlarından da anlaşılacağı üzere Enes b. Mâlik Kûfe'ye gelmiş, Ebû Hanîfe de onunla görüşme fırsatı bulmuştur.

4- Kadılık Görevini Reddetmesi

Ömrünün 52 yılı Emeviler, 18 yılı Abbasiler döneminde geçen Ebû Hanîfe, Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan (v. 86/705)'dan başlayarak son halife II. Mervan (v. 132/750) zamanına kadar geçen olaylara, hilafetin Emevilerden Abbasilere geçişine ve Abbasi halifelerinden Ebu'l-Abbas es-Seffah (v. 136/754) ile Ebû Cafer el-Mansûr zamanında gelişen olaylara şahit olmuştur. Hatta kendisi bunların birebir muhatabı olmuş, sıkıntılar çekmiştir.¹⁹

Ebû Hanîfe'ye farklı görevler teklif edilmiş ancak bunları reddetmiştir. İşte bu yaşananları ifade eden rivayetlerden birisi şöyledir:

Ebu'l-A'lâ Muhammed b. Ali el-Vâstî, Ebû'l-Hasen Muhammed b. Hammad b. Süfyân, Hüseyin b. Muhammed b. el-Ferezdk el-Fenârî, Ebû Abdillâh Amr b. Ahmed b. Amr es-Serah, Yahya b. Süleyman el-Cûfi, Ali b. Ma'bed, Ubeydullah b. Amr er-Rakkî:

“İbn Hübeyre (v. 133/750)²⁰, Ebû Hanîfe'ye Kûfe kadılığını teklif etti, o da bunu reddetti. Ebû Hanîfe'ye bu teklifi reddettiği için her gün on kırbaç olmak üzere toplam yüz on kırbaç vuruldu.”²¹

16 bkz: Beyâdî, Kemalüddin Ahmed, *İşâratü'l-Merâm*, s. 18; Heytemî, İbn Hacer, *el-Hayrâtü'l-Hisân* s. 103; Abdülhâris, Muhammed Kasım, *Mekânetü'l-İmam Ebî Hanîfe beyne'l-Muhaddisin*, s. 44, 46; Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz: Öztoprak, Mustafa, “*Târîhu Bağdad'da Ebû Hanîfe ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi*”, s. 33.

17 Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 314. Diğer üç sahabî ise; Abdullah b. Ebi Evfa, İbnü't-Tufeyl ve Abdullah b. el-Hâris b. Cez' ez-Zübeydî'dir.

18 Konu hakkında el-Amesû Süleyman el-Mihrân el-Kâhilî'nin (v. 148/765) Kûfe'de Enes b. Mâlik'ten hadis dinlemesi, Abdullah b. Şübrûme ed-Dabbî (v. 144/761)'nin hadis nakletmesi örnek verilebilir (bkz: Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 227, 347, VII, 26).

19 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 402; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 114.

20 İbn Hübeyre diye maruf kişi, Yezid b. Ömer b. Hübeyre el-Fezâri'dir. Abdülmelik b. Mervân döneminde Irak bölgesinin genel valisidir (İbn Hübeyre'nin hayatı için bkz: Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 207; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, IV, 344).

21 Hatîb, *Târîh*, XIII, 326.

Rivayetin senedinde geçen Ebu'l-A'lâ el-Vâsıtî, Hatîb el-Bağdâdî'nin aktarmış olduğu rivayetlerin isnatlarında en fazla yer verdiği râviden birisidir. Hatîb el-Bağdâdî, el-Vâsıtî'yi mevzû rivâyet nakleden biri olarak değerlendirmektedir.²² Dolayısıyla kadılık görevini reddettiği için Ebû Hanîfe'nin kırbaçlandığını ifade eden bu rivayetin, isnadındaki hadis uyduran râviden dolayı doğru olmadığı anlaşılmıştır.

5- Hakkında Rivayet Edilen Övücü Hadisler

Daha önceki ümmetlerde olduğu gibi, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in ümmeti içinde de değer verilen bazı kişilere taltif yönünde bir takım ifadeler kullanılmıştır. Ebû Hanîfe, İmam Şâfiî ve İmam Mâlik gibi âlimler için serdedilen bazı rivayetler bu meyandadır. Bu başlıkta Ebû Hanîfe için Rasûlüllah (s.a.s.)'in ifade ettiği belirtilen rivayetler incelenecektir. Söz konusu rivayetlerden bir kaçışöyledir:

Ebû'l-A'lâ Muhammed b. Ali el-Vâsıtî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Ahmed b. Ali el-Kasrî, Ebû Zeyd el-Huseyn b. Ali b. Âmir el-Kindî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd ed-Devrakî el-Mervezî, Süleyman b. Câbir b. Süleyman b. Yasir b. Câbir, Bişr b. Yahya, İbn Mûsa es-Sinânî, Muhammed b. Amr, Ebû Seleme, Ebû Hureyre:

“Ümmetimden ismi Nu'mân, künyesi Ebû Hanîfe olan bir kişi gelecektir. O, ümmetimin ışığıdır.”²³

Rivayetin senedinde yer alan Ebu'l-A'lâ el-Vasıtî, 349/959 ile 423/1031 yılları arasında yaşamıştır. Mevzû hadisler rivayet eden bir kişidir.²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd ed-Devrakî el-Mervezî, hadis uyduran bir kişidir. Uydurduğu rivayetlerden biri şöyledir. “Ümmetimden ismi Ebû Hanîfe olan biri gelecek, o, ümmetimin kandili olacaktır. Ümmetimden ismi Muhammed b. İdris olan biri gelecek, o şeytandan daha zararlıdır.” Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd ed-Devrakî el-Mervezî'nin uydurduğu rivayetlerin senedinde de, yukarıda ismi geçen Ebu'l-A'lâ el-Vâsıtî bulunmaktadır.²⁵

Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1084), bu rivayeti aktardıktan sonra, mevzu olduğunu belirtmiştir.²⁶ Hanefî mezhebine mensup olan Tahâvî (v. 321/937), diğer tabakat âlimleri ve Ebû Hanîfe hakkında eser verenlerden Muhyiddin el-Kuraşî, hadis ilmine vukufu sayesinde mevzû kabul edilen bu tür rivayetleri eserlerine almamışlardır.²⁷

22 Hatîb, *Târih*, III, 98.

23 Hatîb, *Târih*, XIII, 335.

24 Hatîb, *Târih*, III, 98.

25 Hatîb, *Târih*, V, 308.

26 Hatîb, *Târih*, XIII, 335.

27 Heytemî, İbn Hacer, *Hayrâtü'l-Hisân*, s. 16.

İbnü'l-Cevzi (v. 597/1214)²⁸ ve Aliyyü'l-Kâri (v. 1014/1605)²⁹ de bu ve buna benzer Ebû Hanîfe ile ilgili hadislerin mevzu olduğunu söylemişlerdir. Abdulfettah Ebû Ğudde bu rivayeti, ırk, kabile, dil, şehir ve imam taraftarlığı başlığı altında ele almış ve mevzû olduğunu ifade etmiştir.³⁰ Ayrıca Muvaffak el-Mekkî, Ebû Hanîfe ile ilgili toplam otuz iki rivayeti senetleriyle birlikte kitabında aktarmıştır.³¹ Bu rivayetler de, yukarıda da aktardığımız üzere mevzûdur.

Kevserî, bu hadis için şunları söylemektedir. "Muhaddisler, bu hadisi inkâr ediyor, hatta çoğunluğu mevzû olduğunu iddia ediyor. Fakat onlar, bu rivayetin tarikinde, metninde ve râvilerinde ihtilaf etmektedirler. Bu da, hadisin asıl olarak var olduğunu gösteriyor. Ebu Hanîfe, ömür boyu zulüm gören, hapisnede ölen, ilmi şarktan garba yayılan, Muhammed ümmetinin yarısına kendi fıkhıyla yol gösteren bir âlimdir. Peygamber (s.a.s.)'in bu hadisinin, gaybî haber olması uzak bir şey değildir."³²

Ebû Hanîfe'nin hem ilmi, hem şahsiyeti, hem de yaşadıkları herkesçe malumdur. Ancak bir kişinin hayatında bunların olması, o kişi hakkında söylenen ve normalde mevcut olmayan şeylerin geçerliliğine bir kanıt değildir. Kevserî'nin bu rivayete, hadisçilerin çoğunluğu mevzû diyorlar, fakat bu hadis temelde yani fiiliyatta vardır demesi oldukça dikkat çekicidir. Kevserî merhumun da malumudur ki, her mesele kendi şart ve usullerine göre değerlendirilir. Buradaki mesele bir hadis ise, onun hadis usulüne göre incelenmesi daha uygun olacaktır. Usul kaidelerinden hareketle hadisçiler bu hadisin mevzû olduğunu söylüyorsa, orada yapılacak tek bir şey vardır. O da, onların söylediklerini dikkate almaktır. Aksi takdirde bu hadis, isnat olarak yok, ama metin olarak fiiliyatta var denilirse, bu kabul edilebilir bir şey olmaktan çıkacaktır.

6- Ezberlemediği Hadisleri Kullanmaması

İbn Rızk, Ahmed b. Ali b. Amr b. Hubeş er-Râzî, Muhammed b. Ahmed b. Usam, Muhammed b. Saîd el-Avfî:

"Ben, Yahyâ b. Maîn'in, 'Ebû Hanîfe ancak ezberlediği hadisleri nakleder, o sika-dır' dediğini duydum."³³

İsnatta İbn Rızk olarak geçen râvi, Muhammed b. Ahmed b. Rızk'tır. "Sika" olduğu belirtilmektedir.³⁴ Ahmed b. Ali b. Amr b. Hubeş er-Râzî hakkında, Hatîb el-

28 İbnü'l-Cevzi, *Mevzuât*, II, 48.

29 Aliyyü'l-Kâri, *Mevzuât*, s. 17; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, I, 32.

30 Ebû Ğudde, Abdulfettah, *Mevzû Hadisler*, s. 64.

31 el-Mekkî, Muvaffak b. Ahmed, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, s. 15-24.

32 Kevserî, Muhammed Zâhid, *Te'nibü'l-Hatîb*, s. 61.

33 Hatîb, *Târih*, XIII, 419.

34 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 259.

Bağdâdî, “sika” olarak bahsetmektedir.³⁵ Muhammed b. Ahmed b. Usam ile ilgili olarak Hatîb el-Bağdâdî, “hadiste leyyin” tespitinde bulunmaktadır.³⁶ Muhammed b. Said el-Avfî için Dârekutnî, “la be’se bih” değerlendirmesinde bulunmuştur.³⁷ Rivayet isnattaki râvilerin durumları açısından zayıftır.

7- Yahyâ b. Maîn’in Ebû Hanîfe Hakkında “La Be’se Bih” Değerlendirmesi

Berkânî, Muhammed b. Abbas el-Huzâzî, Ahmed b. Meş’ale el-Fezârî, Cafer b. Derestüye, Ahmed b. Muhammed b. el-Kâsım b. Muhriz:

“Yahyâ b. Maîn, Ebû Hanîfe hakkında “la be’se bih” ve “yalan söylemez” dedi.”³⁸

Muhammed b. Abbas el-Huzâzî, İbn Hayûye diye meşhurdur. Hatîb el-Bağdâdî³⁹ ve İbn Hacer el-Âskalânî⁴⁰, onun “mütesâhil bir kişi” olduğunu söylemektedirler. Ahmed b. Meş’ale el-Fezârî, “sika”dır.⁴¹ Cafer b. Derestüye hakkında Darekutnî, İbn Şâhin (v. 385/995) ve Berkânî (v. 425/1034) “zayıf” tespitinde bulunmuşlardır.⁴²

Yahyâ b. Maîn’in Ebû Hanîfe hakkında “lâ be’se bih” ifadesinin ne anlama geldiğini tespit etmek gerekmektedir. Leknevî (v. 1304/1886), Yahyâ b. Maîn’in söz konusu ifadesini sika râviler için kullandığı değerlendirmesini yapmaktadır.⁴³ Üçüncü asrın ilk yarısında yaşayan Yahya b. Main’in bir ilâhî âlimi olarak Ebû Hanîfe’den sika olarak bahsederken, daha çok rivayetlerle temayüz eden Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Darekutnî ve Nesâî’nin Ebu Hanîfe’yi cerh etmesi dikkat çekicidir. Ebû Hanîfe’ye daha yakın olan cerh ve ta’dil âlimi Yahya b. Maîn’in değerlendirilmesiyle diğerlerinin arasında zıt fikirlerin olmasında mezhebî kaygıların etkisini aramak yerinde olacaktır. Çünkü Abdülfettâh Ebû Gudde’nin de tespit ettiği gibi yalancılıkla ve hafıza kaybıyla suçlanan Ebû Hanîfe’nin asıl kaynak Allâh Rasûlü ile arasında bir veya iki kişi vardır.⁴⁴ Bu meseleye kıyasla Yahya b. Main Ebû Hanîfe’ye daha yakın bir zamanda yaşamış ve sika derken diğerlerinin aksi yönde değerlendirme yapması fevkalade dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe hakkındaki değerlendirmelerde ilmî yaklaşım temelinde ve mezhepsel kaygılardan arınarak karar vermek daha doğru olacaktır. Burada Yahya b. Main’in tespitini önemsemek gerekir.

35 Hatîb, *Târih*, IV, 331.

36 Hatîb, *Târih*, V, 322.

37 İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, V, 174.

38 Hatîb, *Târih*, XIII, 419.

39 Hatîb, *Târih*, III, 121, 122.

40 İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, V, 214.

41 Hatîb, *Târih*, V, 123.

42 Hatîb, *Târih*, IX, 428.

43 Leknevî, *er-Ref’ ve’t-Tekmil*, s. 221.

44 Tehânevî, *Kavâid fi Ulûmi’l-Hadis*, s. 187.

8- Fakîh Olarak Ebû Hanîfe

Ebû Hanîfe, fikhî yönüyle temayüz etmiştir. Fakihliği kendisini seven veya sevmeyen birçok kişi tarafından dile getirilmiştir.⁴⁵ Bu çerçevede fakihliği ile alakalı İmam Şâfiî'den geldiği belirtilen şu rivayet bulunmaktadır:

a- Ebû Nuâym, Muhammed b. İbrahim b. Ali, Hamza b. Ali el-Basrî, er-Rebî, Şâfiî.

“İnsanlar fikhî konusunda Ebû Hanîfe'nin çocukları mesabesindedir.”⁴⁶

Rivayetin isnadında geçen Ebû Nuaym, Ebû Nuaym el-İsbahânî, Ebû Hanîfe için Müsned yazarlardan birisidir. “Sika” olduğu belirtilmektedir.⁴⁷ Hamza b. Ali el-Basrî hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. er-Rebî olarak geçen râvi, Rebî b. Süleyman'dır. İmam Şâfiî'nin her zaman yanında bulunan talebesi ve râvisidir. “Sika” olduğu zikredilmektedir.⁴⁸

İmam Şâfiî (v. 204/824), yukarıdaki rivayette, insanları Ebû Hanîfe'yi dikkate almaya yönlendirmiştir. Birçok meselede farklı görüşte olmasına rağmen Ebû Hanîfe'yi insanların güvenilebileceği biri olarak ifade etmektedir. Burada aslında dikkat edilmesi gereken nokta, İmam Şâfiî'nin, Ebû Hanîfe'nin fikhî hususuna vurgu yapmasıdır. Kendisinin de aynı zamanda bir fakîh olduğunu düşünürsek, ifadeleriyle Ebû Hanîfe'nin fikhına güvendiğini, onu tasdik ettiğini söylemektedir. Târîhu Bağdad'da geçen bir başka rivayette İmam Şâfiî, daha da ileri bir şey söylemektedir. “Kim fikhîta derinleşmek istiyorsa Ebû Hanîfe'ye güvensin.” demektedir.⁴⁹ Zehebî (v. 748/1365), İmam Şâfiî'nin bu sözüyle, Ebû Hanîfe'nin fikhunun inceliği noktasında kendisine güvendiğini, bu konuda herhangi bir şüphesinin olmadığını belirtmektedir.⁵⁰ İmam Şâfiî'nin sözü aynı zamanda mezhepleri mukallit seviyede uygulayanlar arasında yaşanan taassubun, mezheplerin önde gelen âlimleri arasında yaşanmadığına bir kanıt olmaktadır.

Mezkûr rivayet, sadece Târîhu Bağdad'da yer almamaktadır. O, Ebû Hanîfe ve İmam Şâfiî'yi konu alan diğer muteber menâkıp kitaplarında⁵¹ da mevcuttur.

45 Söz konusu kişilerden bazıları şunlardır: Yahyâ b. Saîd el-Kattân (v. 198/814), Süfyan b. Uyeyne (v. 198/814), Şâfiî (v. 204/819), Yahyâ b. Maîn (v. 233/847) ve Ali b. Medîni (v. 234/848). Konu hakkında bkz: Hatîb, *Târîh*, XIII, 345, 346, 347.

46 Hatîb, *Târîh*, XIII, 346.

47 Suyûtî, *et-Tabakâtü'l-Huffâz*, I, 77; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, III, 101.

48 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 240; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, 158; Zirikli, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ*, III, 14.

49 Hatîb, *Târîh*, XII, 346; Zehebî, *Menâkıbu'l-İmam Ebî Hanîfe*, s. 18.

50 İbn Abdülber, *el-İntika*, s. 246.

51 Heytemî, İbn Hacer, *Hayrâtül'l-Hisân*, s. 31; Zehebî, *Menâkıbu'l-İmam Ebî Hanîfe*, s. 18, 19.

Mütesâhilinden müteşeddidine her bir âlim bu rivayeti dikkate almıştır. Bu açıdan rivayetin, İmam Şâfiî'nin sözü olma ihtimali oldukça güçlüdür.

b- Muhammed b. Ahmed İbn Ya'kup, Muhammed b. Nuâym ed-Dabbî, Ebû Said el-Muhammed b. el-Fadl, Ebû Abdillâh Muhammed b. Said el-Mervezî, Ebû Hamza, Ebû Vehb Muhammed b. Muzâhim, Abdullâh b. el-Mübârek:

“Ben, insanların en verâlisını, en âlimini ve en fakîhini gördüm. İnsanların en âbidi Abdülaziz b. Ebî Ravvâd; insanların en verâlisi Fudayl b. İyâd, insanların en âlimi Süfyan es-Sevri, insanların fikhî en iyi bilen Ebû Hanîfe'dir. Fikhî konusunda onun benzerini görmedim.”⁵²

Rivayetin senet kısmındaki Ebû Abdillâh Muhammed b. Said el-Mervezî, yalan söyleyen birisidir. Uydurduğu rivayetlerde Ebû Hanîfe'yi övücü, İmam Şâfiî'yi yerici ifadeler yer almaktadır.⁵³ İbn Hamza, sika olmayan bir râvidir.⁵⁴ Ebû Vehb, Muhammed b. Müzâhim 209/824 yılında vefat eden sika bir râvidir.⁵⁵

Bu rivayette üzerinde durulması gereken râvi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Said el-Mervezî'dir. Mezhep imamları hakkında hadis uydurduğu belirtilmektedir. İsnadını incelediğimiz rivayetin Ebû Hanîfe hakkında olduğunu hatırlarsak, bu râvinin aktardığı rivayet üzerinde şüpheler oluşmaktadır. Hadis uyduran bir kişinin isnadında bulunduğu rivayetin kabul edilmesi mümkün değildir. Rivayette geçtiği itibarıyla imam “En fakîh kimse” olabilir. Söz konusu kanaate isnadında hadis uyduran bir râvi olması hasebiyle mezkûr rivayetle varmak mümkün değildir.

Abdullâh b. Mübârek (v. 181/802)'in Ebû Hanîfe ile ilgili sözlerinde farklılıklar mevcuttur. Rivayetlerin birisinde “Ebû Hanîfe'ye ve Süfyan es-Sevri'ye (v. 161/782) karşı Allah bana yardım etmese idi, diğer insanlar gibi olurum.”⁵⁶ derken, yukarıdaki rivayette ise insanlar içinde en fakîh olanının Ebû Hanîfe olduğunu ifade etmektedir.

Abdullâh b. Mübârek'in zamanla Ebû Hanîfe'ye karşı düşüncelerinin değiştiği görülmektedir. Çünkü ondan farklı rivayetler gelmektedir. Bu farklılık Ebû Hanîfe'yi tanımama ve tanıdıktan sonra düşüncelerini değiştirme şeklinde olabilir. Aslında şu olay bu durumu açıklayıcı mahiyettedir: Ebû Hanîfe ile Evzaî (v. 157/779) Mekke'de bir araya gelir. Evzaî, İbnü'l-Mübârek'in daha önce kendisiyle müzakere ettiği meseleleri Ebû Hanîfe ile konuşur. Daha sonra ayrılırlar. Evzaî, İbnü'l-Mübârek'e döne-

52 Hatîb, *Târîh*, XIII, 342, 343.

53 Hatîb, *Târîh*, V, 308.

54 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVII, 279, 280.

55 Zehebi, *el-Kâşif*, II, 216; Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXVI, 395.

56 Zehebi, *Siyerü A'lâmi Nübela*, s. 398; İbn Abdilber, *el-İntika*, s. 246.

rek, "Ben bu adama, ilminin fazlalığından ve çok akıllı oluşundan dolayı gıpta ettim. Daha önce açık bir hata içindeymişim. O adamdan faydalanmaya bakın. Ben Allah'a istiğfarda bulunuyorum. Bu adam, bana gelen haberlerde söylendiği gibi değilmiş." demiştir.⁵⁷ İbnü'l-Mübârek, Ebû Hanîfe hakkında kendisine gelen bilgilerin doğru olmadığını anlamıştır.

9- Verâ ve İbadeti

Ebû Hanîfe ilmî hayatının yanında ibadet yönüyle de ön plana çıkmaktadır. Gündüzleri ilim ile meşgul olurken geceleri de özellikle namaz kılmış ve Kur'an-ı Kerim okumuştur. İbadet hayatı ile ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan menakıp kitaplarında en fazla zikredilene şudur:

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub el-Kâdî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ya'kub b. el-Hâris el-Buhârî, Ahmed b. Hüseyin el-Belhî, Hammad b. Kureyş, Esed b. Ömer:

"Ebû Hanîfe, kırk sene, yatsı abdestiyle sabah namazını kıldı. O, geceleyin kıldığı namazda bir rekâtta Kur'an'ın tamamını okurdu. Ağlama sesi komşularına kadar ulaşırdı. O, Kur'an-ı Kerim'i ölünceye kadar, yetmiş bin defa hatmetti."⁵⁸

Rivayetin isnadında yer alan Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Yakub b. Hâris el-Buhârî, 345/956 yılında vefat etmiştir. Hadis uyduran bir kişidir. O, aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin Müsned'ini toplamıştır.⁵⁹ Ahmed b. el-Huseyn el-Belhi'den Darekutnî (v. 385/995) rivayette bulunmuştur.⁶⁰ İbn Hibban (v. 354/965), Hammad b. Kureyş'i, es-Sikat'ında zikretmiştir.⁶¹

Bu rivayet, isnadında hadis uyduran râvinin olması hasebiyle dikkate alınabilecek seviyede değildir. Ancak Ebû Hanîfe'nin gece uyumaması ve ibadetle geçirmesi hakkında başkaca rivayetler vardır. Bunlardan bir tanesi şöyledir:

İbrahim en-Nehaî, Muhammed b. Hasan b. Mükrim, Bişr b. el-Velîd:

"Biz -Ebû Yusuf ve Ebû Hanîfe- birlikte yürürken, bir adamın 'bu Ebû Hanîfe gece uyumuyormuş' dediğini işittik. Ebû Hanîfe bu söz üzerine, 'Vallahi bu adam benim yapmadığım bir şeyi yapıyormuşum gibi söylüyor.' dedi. Ebû Hanîfe, gecelerini namazla, duayla ve tazarruyla ihya ederdi."⁶²

57 İbn Abdilber, *el-İntika*, s. 250.

58 Hatîb, *Târih*, XIII, 354.

59 İbn Hacer, *Lisanü'l-Mizân*, III, 348.

60 Hatîb, *Târih*, VI, 102.

61 İbn Hibban, *es-Sikât*, VIII, 205.

62 Hatîb, *Târih*, XIII, 355.

Bu rivayetin isnadındaki râvilerde cerh ve ta'dil açısından bir problem yoktur. Bir önceki rivayeti destekleyici bir mahiyeti vardır. Bu rivayetten, Ebû Hanîfe'nin en azından gecenin önemli bir kısmını ihya ettiği anlaşılmaktadır.

Ebû Hanîfe'nin yatışı abdestiyle sabah namazını kıldığı yıl hususunda farklı rakamlar belirtilmektedir. Âlimlerin büyük çoğunluğuna göre söz konusu süre kırk senedir.⁶³ Bazı âlimler, bu durumun otuz,⁶⁴ bazıları da kırk beş yıl⁶⁵ sürdüğü yönünde tespit yapmaktadırlar. Ancak yukarıda kırk sene olarak zikredilen rivayet, isnadında hadis uyduran râvi olması hasebiyle mevzudur.

Ebû Hanîfe hakkında nakledilen müspet rivayetlerden yedi başlık altında bazılarının yer verilmiştir. Zikredilen rivayetlerin hepsinin bu bölümde yer alması makalenin sınırlarını zorlayacağı için daha çok gündemde olanlarından bazen birer bazen de ikişer örnek verilmesi yeterli görülmüştür. Çünkü Târîhu Bağdâd'da Ebû Hanîfe hakkında zikredilen konular tespit edilmiştir. Bundan sonra her bir konuyu ifade edebilen iddialar seçilmiştir.

Hatîb'in kitabında Ebû Hanîfe ile ilgili iddialarda menfi olanlar daha fazla gündeme gelmektedir. Menfi iddialar, bir gerçeği yansıtabileceği gibi farklı düşünce ve mezhepteki kişiler tarafından kasıtlı olarak ifade edilebilmektedir. Şimdi bu meyandaki rivayetlere, ilgili değerlendirmelere, varsa tespit ve yorumlara geçebiliriz.

B- MENFİ RİVAYETLER

Ebû Hanîfe hakkında serdedilen menfi iddialar farklı başlıklar altında ele alınacaktır. Bunlar; itikadi konular, fihhi meseleler, şahsına ve ilmine yönelik eleştiriler ve hadis bilgisine yönelik tenkitleri ihtiva eden rivayetlerdir. Sırayla başlıkları ve rivayetleri inceleyebiliriz.

1- İtikâdî Konular

Ebû Hanîfe'nin itikadî olarak değerlendirilebilecek konularda tenkide tabi tutulduğu bazı rivayetler vardır. Bu rivayetler ve değerlendirmeleri şu şekildedir:

a- Cennet ve cehennemın fani olması

Muhammed b. el-Hüseyn İbnü'l-Fadl el-Kattan, Ali b. İbrahim en-Necâd, Muhammed b. İshak es-Serrâc, İbrahim b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Osman er-Rumh, Ebû Mûdî el-Belhî:

"Ben, Ebû Hanîfe'nin, 'Cennet ve cehennem yaratılmıştır, ikisi de fânidir.' dediğini işittim."⁶⁶

63 Cündî, Abdülhalim, *Ebû Hanîfe Batalu'l-Hurriyye ve 't-Tesâmuh fi'l-İslam*, s. 17.

64 Heytemî, *Hayrâtü'l-Hisân*, s. 36; eş-Şik'a, Mustafa, *el-İmâmü'l-Â'zam Ebû Hanîfeti'n-Nu'mân*, s. 80.

65 Heytemî, *Hayrâtü'l-Hisân*, s. 36.

66 Hatîb, *Târih*, XIII, 386.

Hatîb el-Bağdâdî, Muhammed b. İshak es-Serrâc hakkında “Garip hadisler nakleder.” tespitinde bulunmaktadır.⁶⁷ Senedin son halkası olan Ebû Mûdî el-Belhî, Mürchie’nin reislerindedir. Cennet ve cehennemin fani olduğunu savunmaktadır. Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), kendisinden rivayette bulunmamış, Yahyâ b. Maîn, “zayıf” olduğunu söylemiş, Ebû Dâvûd (v. 275/893) ise, hadislerini terk etmiştir.⁶⁸

Ebû Mûdî el-Belhî, Ebû Hanîfe’den duyduğunu ifade ettiği görüşü savunmaktadır. Belki de kendi düşüncesini zamanın ve bölgenin tanınmış bir şahsiyetine dayandırarak insanlar tarafından kabul edilmesini sağlamayı amaçlamıştır. Zaten Ebû Hanîfe’nin kitaplarına bakıldığı zaman o görüşte olmadığı ortaya çıkmaktadır.⁶⁹

b- Ebû Hanîfe ve Mürchie

Hasan b. el-Hüseyn İbnü’l-Abbas en-Niâfî, Ahmed b. Cafer b. Selm, Ahmed b. Ali el-Ebbâr, Ebû Yahyâ Muhammed b. Abdillâh b. Yezid el-Mûkrî:

“Ebû Hanîfe, beni irca’ya davet etti.”⁷⁰

Senetteki Hasan b. el-Hüseyn İbnü’l-Abbas en-Niâfî’yi Hatîb el-Bağdâdî “Birçok hadisi bilmesine rağmen, bu hadisler içinde işitmediği halde işitmiş gibi rivayetlerde bulunan bir kişi.” olarak ifade etmektedir.⁷¹ Senette geçen ikinci râvi Ahmed b. Cafer b. Selm’den “sika” olarak bahsedilmektedir.⁷² İbn Hazm (v. 456/1078), Ahmed b. Ali el-Ebbâr’ın meçhul olduğunu söylemektedir.⁷³

Ebû Hanîfe’nin Mürchie’den olduğu ve insanları ona davet ettiği rivayeti isnattaki râvilerin durumu açısından dikkate alınamayacak seviyededir. İmam’ın söz konusu itikâdî mezhebe karşı olduğu ise yazdığı eserlerden anlaşılmaktadır.⁷⁴

67 Hatîb, *Târih*, I, 250.

68 Hatîb, *Târih*, VIII, 223, 224.

69 Ebû Hanîfe, cennet ve cehennemin fani olup-olmaması hususunda kitaplarında bilgilere yer vermektedir. Bu çerçevede, *el-Fıkhu'l-Ekber*'de, “Cennet ve cehennem şu anda yaratılmıştır, ebediyen de fani olmayacaktır.” *el-Fıkhu'l-Ebsat*'da, “Cennet ve cehennemlikler girdikten sonra, cennet ve cehennem yok olacaktır diyen kimse, orada ebedi kalışı inkâr ettiği için kâfir olur.” şeklinde geçmektedir. *el-Vasiyye*'de ise “Cennet ehli cennette, cehennem ehli de cehennemde ebedi kalacaklardır. Allah (c.c.) müminler için, onlar cennetliklerdir, orada ebedi kalacaklardır; kâfirler için de onlar cehennemliklerdir, orada ebedi kalacaklardır”, buyurmaktadır (Konu ile ilgili bkz: Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 71; Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 19; Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, s. 4).

70 Hatîb, *Târih*, XIII, 375.

71 Hatîb, *Târih*, VII, 300.

72 İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, III, 50.

73 İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, I, 231.

74 İmam Â'zam, Mürchie tartışmalarında hangi noktada olduğuna aslında kendisi cevap vermektedir. O, Osman el-Betti'ye yazdığı risalede şunları ifade etmektedir: “Bid'at ehli, hak ve doğruyu söyleyen kimseleri Mürchie olarak isimlendirirse, hakkı söyleyenlerin bunda ne günahı vardır, Hâlbuki böyle

c- Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olduğunu söylemesi

Halku'l-Kur'an meselesi, hicri ikinci ve üçüncü asrın en fazla üzerinde tartışılan konularından birisidir. Halku'l-Kur'an, ilk defa Câd b. Dirhem ve Cehm b. Saffan tarafından dile getirilmiştir. Ebû Hanîfe zamanında ise yönetim destekli bir fitneye dönüşmüştür. Dönemin âlimleri bu meselede farklı düşünceler serdetmiştir. Hicri ikinci asırda yaşamış Ebû Hanîfe'nin de bu meyanda düşüncelerinin olduğu belirtilmiştir.⁷⁵ Şimdi söz konusu rivayetlerden birisini inceleyelim.

Muhammed b. Ali el-Mukrî, Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbüri, Muhammed b. Sâlih b. Hanîye, Müsedded b. Gaddan en-Neysâbüri, Yahyâ b. Abdilhamîd el-Hımmânî:

“Ebû Hanîfe'nin Kur'an mahlûktur dediğini işittim.”⁷⁶

Senette yer alan Muhammed b. Ali el-Mukrî ve Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbüri, Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinde en fazla rivayette bulunduğu râvilerden ikisidir. O, her iki râvi hakkında herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır. Yahyâ b. Abdulhamîd el-Hımmânî hakkında kezzâb⁷⁷ ve müdellis⁷⁸ olduğu yönünde tespitler bulunmaktadır.⁷⁹ Müsedded b. Gaddan⁸⁰ ve Muhammed b. Sâlih el-Hânî ise “sika” birer râvidir.⁸¹

İsnatta yer alan ve yalan söylediği ifade edilen râvi olması hasebiyle bu rivayet mevzûdur. Halku'l-Kur'an meselesinde Ebû Hanîfe'nin mezkûr iddianın tarafı olmadığı ortaya çıkmaktadır.⁸²

isimlendirilenler, adl ve sünnet ehli kimselerdir. Mürcie ismini de ancak onlara düşman olan kimseler vermiştir. Yemin ederim ki, insanları hakka çağırsan, onlar da bu konuda sana tabi olsalar, daha sonra sen onları kötülüklerle tavsif etsen bu hakka zarar vermez. Onlar, böyle yaparlarsa, buna bid'at denir (Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, s. 5). Ayrıca “irca” hususunda farklı çalışmalar için bkz: Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmil fi'l-Cerh ve't-Ta'dil*, s. 352-388; Tehânevî, *Kavâid fi Ulûmi'l-Hadis*, s. 237-239; Bahçıvan, Seyid, “İrca Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrca ile İthamına Bir Bakış”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, sayı: 8, s. 141-176; Türcan, Galip, “İrcâ” ve Ebû Hanîfe'nin “İrcâ” ile İlişkilendirilmesi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sayı: 9, s. 97-123.

75 Halku'l-Kur'an meselesi hakkında bkz: Ebû Guddê, Abdu'l-Fettâh, “Halku'l-Kur'an Meselesi: Râviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri”, trc: Mücteba Uğur, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1975, cilt: XX, s. 307-321.

76 Hatîb, *Târih*, XIII, 379.

77 Kevserî, *Te'nibü'l-Hatîb*, s. 112.

78 Muâllimî, *et-Tenkîl limâ Verede fi Te'nibi'l-Kevserî mine'l-Ebâtîl*, I, 521.

79 İbn Adî, *el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl*, VII, 237.

80 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, 119.

81 İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V, 239.

82 Ebû Hanîfe'nin Halku'l-Kur'an meselesinde iddiaların tarafı olmadığına şu sözleri örnek verilebilir: “Allah hayırlarınızı versin, benim vasiyetimi iyi tutun. Bu hususta asla bir şey söylemeyin, bunu asla sormayın. Yalnız şunu iyi bilin ki, Kur'an Allah'ın kelimidir, deyin. Buna bir harf bile ziyade etmeyin. Zannetmeyin ki bu meselenin sonu gelsin.” (İbn Abdilber, *el-İntika*, s. 166)

2- Fıkhî Meseleler

Fıkhî meseleler başlığında Ebû Hanîfe'nin verdiği fetvalarla ilgili olarak ortaya çıkan iddialara yer verilecektir. Söz konusu iddialardan birkaçı ve değerlendirmesi şu şekildedir.

a- Bir mesele için beş ayrı fetva vermesi

İbn Rızk, İbn Selm, İbrahim b. Saîd, Ömer b. Hafs b. Gıyâs:

“Ben, Ebû Hanîfe'nin derslerine devam ediyordum. Ona bir mesele soruluyor, onunla ilgili bir günde beş ayrı fetva veriyordu. Bunu görünce, onu terk ettim ve hadis ilmine yöneldim.”⁸³

Abdullah b. Cafer b. Selm⁸⁴ ve Ömer b. Hafs b. Gıyas⁸⁵ “sika” râvidir. İbrahim b. Saîd hakkında farklı tespitler bulunmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, “dikkatsizlikle” itham etmektedir.⁸⁶ İsnatta İbn Rızk olarak geçen râvi Muhammed b. Ahmed b. Rızk'tır. “Sika” olduğu belirtilmektedir.⁸⁷

Rivayette isnattaki râviler açısından herhangi bir problem görünmemektedir. Ancak bir âlimin bir konuda bir günde beş ayrı fetva verme ifadesi incelenmeye muhtaç görünmektedir. Rivayeti nakleden Ömer b. Hafs b. Kays, bu sözleri bir konu hakkında farklı görüşler tartışılırken duymuş olabilir. Çünkü Ebû Hanîfe, verdiği fetvaları ilk başta öğrencileriyle etraflıca tartışmaktadır. Bu tartışma esnasında her bir talebesi görüşlerini söylemektedir. Başka âlimlerin görüşleri varsa değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Bu metodu Muvaffak el-Mekkî şöyle açıklamaktadır. Ebû Hanîfe mezhebinin talebeleriyle müşâvere yoluyla vaz etmiştir. Onlar olmadan tek başına kurmuş değildir. Dindeki ictihadında Allah ve Rasûlü için müminlere nasihatte gayet samimi idi. Meseleleri birer birer ortaya atar, onları her cihetten inceler, talebelerin düşüncelerini dinler, kendi görüşlerini söyler, onlarla münazaralar yapar, nihayet bir kavil üzere karar kılarlar, sonra Ebû Yusuf onu usule göre tespit ederdi. Böylelikle usulün cümlesi tespit edilirdi.⁸⁸ Râvi tartışılan bir konu esnasında Ebû Hanîfe'nin meclisinde bulunup, serdedilen bütün görüşleri İmam'ın fetvası gibi anlamış görünmektedir.

83 Hatîb, *Târih*, XIII, 402.

84 İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, III, 50.

85 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X, 639; İbn Hacér, *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 411; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, 49.

86 Hatîb, *Târih*, VI, 94.

87 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 259.

88 el-Mekkî, Muvaffak, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, II, 136.

b- Rasûlüllâh'ın Ebû Hanîfe'nin fetvalarının çoğunu kabul etmesi

İbn Rızk, Ahmed b. Cafer b. Selm, Ahmed b. Ali el-Ebbâr, İbrahim b. Saîd, Mahbub b. Mûsa, Yusuf b. Esbâd:

“Ebû Hanîfe, ‘Rasûlüllâh (s.a.s.) bana gelse veya ben ona ulaşıyordım, o benim fetvalarımın çoğunu kabul ederdi’, demiştir.”⁸⁹

İbn Rızk ve Ahmed b. Cafer b. Selm’in “sika”, İbrahim b. Saîd’in “Hadisler hususunda dikkatsiz.” ve Ahmed b. Ali el-Ebbâr’ın ise “meçhul” olduğu bilgisi geçmişti.⁹⁰ Mahbûb b. Mûsa, “sika” bir râvidir.⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, Yusuf b. Esbâd hakkında “Hadisleri karıştıran bir kişidir.” tespitinde bulunmaktadır.⁹²

Rivayette Yusuf b. Esbâd’ın dışındaki râvilerde bir problem bulunmamaktadır. Rivayete bakıldığında ise, Ebû Hanîfe’nin böyle bir sözü söyleme ihtimali olabilir. Çünkü İmam-ı Azam, verdiği fetvaları İslâm’ın ana umdelerinden hareketle istinbat etmektedir. O, fetvalarına güveniyor ki, Allah Rasûlü bu fetvalardan haberdar olsa onları doğru bulur demektir.

c- Alıcı ile satıcının ayrılmadıkları sürece alışverişte muhayyer olmaları

Muhammed b. Ebî Nasr en-Nursî, Muhammed b. Ömer b. Muhammed el-Bezzâzî, Ahmed b. Muhammed b. Saîd el-Kûfî, Mûsa b. Hârûn b. İshak, Abbas b. Abdilazîm, Ebû Bekir b. Ebî Esved, Bişr b. Mufaddal:

“Peygamber (s.a.s.), alıcı ile satıcı arasında, alışverişten ayrılmadıkları sürece muhayyerlik vardır, buyurdu. Ebû Hanîfe, bu kötü bir iştir, dedi.”⁹³

Bişr b. Mufaddal,⁹⁴ Ebû Bekir b. Ebî Esved,⁹⁵ Abbas b. Abdilazîm⁹⁶ ve Muhammed b. Ömer b. Muhammed el-Bezzâzî⁹⁷ “sika” râvilerdir. Muhammed b. Ebî Nasr en-Nursî hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Mûsa b. Hârûn b. İshak’ın “sadûk” olduğu belirtilmektedir.⁹⁸ Ahmed b. Muhammed Saîd el-Kûfî, Şia’nın önde

89 Hatîb, *Târih*, XIII, 387.

90 Bu râviler hakkında bkz: Hatîb, *Târih*, VI, 94; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, XVII, 259; İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, I, 231; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb*, III, 50.

91 Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXVII, 265.

92 İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, XI, 358.

93 Hatîb, *Târih*, XIII, 387, 388.

94 Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XVIII, 483.

95 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 348; İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, I, 142.

96 Hatîb, *Târih*, XII, 137.

97 Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, XVI, 90.

98 Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXX, 77.

gelenlerinden olup ehl-i beyt'in fazileti hakkında münker ve munkatı rivayetlerde bulunmakla ve yalancılıkla itham edilmektedir.⁹⁹

Rivayetin isnadındaki râvilerden Ahmed b. Muhammed Saîd el-Kûfi yalan söyleyen biri olarak ifade edilmektedir. Mezkûr râvinin rivayette herhangi bir tasarrufu var mıdır bilinmemektedir. Ancak Ebû Hanîfe'nin söylediği ifade edilen kısım sonradan ekleme gibi görünmektedir. Çünkü Ebû Hanîfe rivayette zikredilen hadisi kabul etmektedir.¹⁰⁰ Alış-veriş ile ilgili konuların açıklanmasında zikretmektedir. Dolayısıyla fetvalarında kullandığı bir hadis hakkında Ebû Hanîfe'nin "bu kötü bir iştir" tespitinde bulunması mümkün değildir. Mezkûr ifadenin sonradan eklendiği anlaşılmaktadır.

d- Ölünün kefenin çıkartılıp satılması

Muhammed b. Muhammed b. Husnûye, Mûsa b. İsâ es-Serrâc, Muhammed b. Muhammed b. Süleyman el-Bâğandî, İshak b. Ya'kûb el-Mervezî, İshak b. Râhûye, Ahmed b. en-Nazar, Ebû Hamza es-Sekrâ:

"Ben, 'Ebû Hanîfe'nin bir adam ölür ve defnedilir. Daha sonra ailesinin, ölenin kefen parasına ihtiyacı olur. Bu yüzden kabri açarlar, kefeni çıkarıp satarlar' dediğini işittim."¹⁰¹

Hatîb el-Bağdâdî, İshak b. Ya'kûb'u "Yalan söyleyen biri." olarak değerlendirmiştir.¹⁰² Darekutnî, Ahmed b. en-Nazar "Hadis açısından zayıf." tespitinde bulunmuştur.¹⁰³ Ebû Hamza es-Sekrâ hakkında İbn Abdilber (v. 463/1085) "Hadis yönünün güçlü olmadığı.", Nesâî (v. 303/925) ise "Ömrünün sonuna doğru hadisleri karıştırdığı." tespitinde bulunmuştur.¹⁰⁴ Muhammed b. Muhammed b. Süleyman el-Bâğandî'nin "Müdelles, hadisleri karıştıran ve yalancı birisi." olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁵ Mûsa b. İsâ es-Serrâc, "sika" bir râvidir.¹⁰⁶

Rivayette iki râvinin hadis uydurduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla metin açısından değerlendirilecek bir durum bulunmamaktadır.

3- Şahsına ve İmine Yönelik Tenkitler

Ebû Hanîfe hakkında sadece itikâdî ve fihki konularda iddialar bulunmamaktadır. Onun şahsına ve bilgisine yönelik rivayetler de zikredilmektedir. Bu rivayetlerden ilk önce şahsıyla ilgili olanları inceleyelim.

99 Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, III, 841.

100 Merginânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, II, 23.

101 Hatîb, *Târih*, XIII, 394.

102 Hatîb, *Târih*, VI, 353.

103 Hatîb, *Târih*, XI, 316.

104 İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 429.

105 Hatîb, *Târih*, III, 209, 211; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V, 360, 361.

106 Hatîb, *Târih*, XIII, 64.

a- İçkinin Ebû Hanîfe'nin sözlerinden daha hayırlı olması

İbn Dûma, İbn Selm, Ahmed b. el-Ebbâr, Mansur b. Ebî Müzâhim, Şüreyk b. Abdullah:

“Kûfe'deki her evde bir içki satıcısının olması, Ebû Hanîfe'nin sözlerini aktaran kişiyi dinlemekten daha iyidir.”¹⁰⁷

İbn Dûma, Hasan b. Hüseyin İbn Dûma en-Niâlfî'dir. “İşitmediği halde rivayetleri işitmiş gibi aktaran birisi olup, senetlerde ismini, kardeşinin ismiyle birlikte zikretmektedir.”¹⁰⁸ Abdullah b. Cafer b. Selm “sika”dır.¹⁰⁹ Ahmed b. Ali el-Ebbâr'ın ise “meçhul” olduğu belirtilmektedir.¹¹⁰ Mansur b. Ebî Müzâhim¹¹¹ ve Şüreyk b. Abdullah¹¹² “sika”dır.

Rivayetin isnadındaki râvilerden Hasan b. Hüseyin İbn Dûma en-Niâlfî işitmediği halde işitmiş gibi rivayette bulunan bir kişidir. Diğer râvilerde ise bir problem görünmemektedir. Rivayeti Şüreyk b. Abdullah nakletmektedir. Bu râvi Ebû Hanîfe döneminde Kûfe kadılığı yapmış bir kişidir. Ebû Hanîfe ondan ders almış hatta akıllı bir insan değerlendirmesinde bulunmuştur. Aralarında herhangi bir olumsuzluk yaşanmamıştır.¹¹³ Rivayetteki ağır ifadeleri söyleyecek bir durum da söz konusu değildir. Dolayısıyla bu rivayet uydurmazdır.

b- Deccalden kötü olması

Muhammed b. el-Huseyn b. Fadl el-Kattân, Ali b. İbrahim b. Şuayb el-Ğâzî, Muhammed b. İsmail el-Buhârî, Hamdüye, Muhammed b. Mesleme el-Vâsîfî:

“Ebû Hanîfe'nin rey'i Medine hariç bütün şehirlere girdi. Rasûlüllâh (s.a.s.), Deccal ve Tâun'un Medine'ye giremeyeceğini söyledi. O, yani Ebû Hanîfe deccallerden biridir.”¹¹⁴

Muhammed b. el-Huseyn b. Fadl el-Kattan, “sika” bir râvidir.¹¹⁵ Muhammed b. Mesleme el-Vâsîfî, mevzû rivayetler nakleden bir râvidir. Hatîb el-Bağdâdî, İbn Adî,

107 Hatîb, *Târih*, XIII, 397.

108 Hatîb, *Târih*, VII, 300; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, II, 201.

109 İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, III, 50.

110 İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, I, 231.

111 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 545; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, X, 276.

112 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 462.

113 Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I, 170; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, I, 280; Zirikî, *A'lâm*, III, 163.

114 Hatîb, *Târih*, XIII, 395, 396.

115 Hatîb, *Târih*, I, 317.

İbn Cevzî gibi âlimler uydurma rivayetleri olduğunu belirtmişlerdir.¹¹⁶ Hamdüye de “Münker hadisleri nakletmekle” itham edilmiştir.¹¹⁷

Rivayette geçen ifadeleri değerlendirmek mümkün değildir. Hakarete varan bu sözleri Muhammed b. Mesleme'nin uydurma ihtimali oldukça fazla görünmektedir. Çünkü birçok âlim kendisinin mevzû rivayetler naklettiğini zikretmektedir.

c- Fıkıhı bilmemesi

Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Abdillâh et-Taberî, Ebû Ya'la Abdillâh b. Müslim ed-Debbâs, Hüseyin b. İsmail, Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ b. Saîd, Yahyâ b. Âdem, Süfyan b. Saîd, Şüreyk b. Abdillâh, Hasan b. Sâlih:

“Biz, Ebû Hanîfe'nin fıkıhtan bir şey bilmediğine inanıyoruz. Onu ancak münakaşaları ile tanıyoruz.”¹¹⁸

Senette yer alan râvilerden Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Abdillâh et-Taberî,¹¹⁹ Ebû Ya'la Abdillâh b. Müslim ed-Debbâs¹²⁰ ve Hüseyin b. İsmail¹²¹ “sika”dır. Şüreyk b. Abdillâh'ın hadis yönü hakkında “zayıf”, “sû'ül-hıfz”, “Muzdaribü'l-hadis”, yani hadisleri karıştıran ve hata yapan biri, değerlendirmeleri yapılmaktadır.¹²² İbn Hacer el-Âskalanî, Hasan b. Sâlih'in “sika” olduğunu ifade etmektedir.¹²³ İbn Ebû Hâtim (v. 327/938), Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ b. Saîd hakkında “sadûk” tespitinde bulunmaktadır.¹²⁴ Süfyan b. Saîd ise, meşhur Süfyan es-Sevrî (v. 161/778)'dir.¹²⁵

Rivayeti nakleden Hasan b. Sâlih, etrafındaki insanlarla çok fazla problem yaşayan bir kişidir. Birçok âlim ondan nakledilen hadisleri göz ardı etmiştir.¹²⁶ Ebû Hanîfe'den nakledilen fetvalar hoşuna gitmemiş olabilir. Çünkü kendisi de Ebû Hanîfe'den nakilde bulunanlardandır.¹²⁷ Hasan b. Sâlih verilen fetvaları tasvip etmiş, Ebû Hanîfe'nin meseleleri öğrencileriyle tartışmasından hareketle onu münakaşayı çok yapmakla itham etmiş olabilir.

116 Hatîb, *Târih*, III, 305; Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, IV, 41; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V, 381.

117 Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, XXIV, 299.

118 Hatîb, *Târih*, XIII, 406.

119 Hatîb, *Târih*, IV, 325.

120 Hatîb, *Târih*, X, 171.

121 İbn Hacer, *Takribü't-Tehzib*, I, 161.

122 Hatîb, *Târih*, IX, 283, 285; Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 232.

123 İbn Hacer, *Takribü't-Tehzib*, I, 161.

124 Hatîb, *Târih*, V, 117.

125 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 196.

126 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VII, 365.

127 İbn Abdilber, *el-İntika*, I, 167, 168.

d- Yaptığının tersini yapmak

İbn Rızk, İbn Selm, Ebbâr, Seleme b. Şübeib, Velîd b. Utbe, Müemmel b. İsmâil, Ömer b. Kays:

“Kim doğruyu bulmak isterse, Kûfe’ye gelip Ebû Hanîfe ve ashabının söylediklerine baksın. Fakat yaptıklarının zıddını yapsın.”¹²⁸

Yahyâ b. Maîn, Ömer b. Kays ile ilgili olarak; “zayıf”,¹²⁹ “Rivayetleri sahîh olmayan”, “Metrûku’l-hadis” şeklinde değerlendirmeler yapmıştır.¹³⁰ Senette geçen İbn Rızk ve Ahmed b. Cafer b. Selm’in “sika”, Ahmed b. Ali el-Ebbâr’ın ise “meçhul” olduğu bilgisi geçmişti.¹³¹ Müemmel b. İsmâil’in “Zaman zaman hata yaptığı” belirtilmektedir.¹³² Velîd b. Utbe ed-Dımaşkî için Buhârî, “sâlih” ve “Ma’rûfu’l-hadis” tespitinde bulunmuştur.¹³³ Seleme b. Şübeib en-Neysâbüri ise, “sika”dır.¹³⁴

Ömer b. Kays’ın hangi mezhebe mensup olduğu tespit edilememiştir. Ancak yaşadığı dönem mezhepler arası münakaşaların fazla olduğu bir zaman dilimidir. İsnat açısından bir problem olmadığına göre Ömer b. Kays’ın bu rivayeti mezhep taassubundan kaynaklanan bir yaklaşımla söylediği anlaşılmaktadır.

4- Ebû Hanîfe ve Hadis İlmî

Ebû Hanîfe hakkındaki iddiaların önemli bir kısmı hadis bilgisine dairdir. Bildiği hadis sayısının az olduğu ve fihî mülâhazalarda kaynak aldığı rivayetlerin zayıflığı en fazla dile getirilen konulardır. Bu başlık altında hadis yönü ile alakalı rivayetlere yer verilecektir.

a- Dört yüz hadisi reddetmesi

“Ebû-l Kâsım Abdülvâhid b. Muhammed b. Osman el-Becelî, Ömer b. Muhammed b. Ömer b. el-Feyyâd, Ebû Talha Ahmed b. Muhammed b. Abdülkerim el-Vesâvisî, Abdullah b. Hubeyk, Ebû Sâlih el-Ferâî, Yusuf b. Esbâd:

“Ebû Hanîfe, Rasûlüllâh (s.a.s.)’ın dört yüz hadisini reddetti.”¹³⁵

128 Hatîb, *Târih*, XIII, 407.

129 Yahyâ b. Maîn, *Târih*, III, 82.

130 Buhârî, *et-Târihu’l-Kebîr*, VI, 187.

131 Râviler hakkında bkz: Hatîb, *Târih*, VI, 94; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, XVII, 259; İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, I, 231; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb*, III, 50.

132 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’l-Ta’dil*, VIII, 374; İbn Hıbbân, *es-Sikât*, IX, 187.

133 Buhârî, *et-Târihu’l-Kebîr*, VIII, 150.

134 Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XI, 284; İbn Hacer, *Takrîbü’l-Tehzîb*, I, 377.

135 Hatîb, *Târih*, XIII, 390. Râvilerin terceme-i hallerine bakıldığında Ebû Hanîfe’nin böyle bir değerlendirmede bulunmadığı sonucuna varılmaktadır. İmam-ı Azam’ın söylemleri ve uygulamalarına bakıldığında Rasûlüllâh’ın sünnetine bağlılığının güçlülüğü ortaya çıkmaktadır. Mesela, “Peygamber

TÂRİHU BAĞDÂD'DA EBÛ HANİFE İLE İLGİLİ MÜSPET VE
MENFİ RİVAYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu rivayetin öncelikle senedindeki râvileri inceleyelim. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû-l Kâsım Abdulvâhid b. Muhammed b. Osman el-Becelî ve Ömer b. Muhammed b. Ömer b. el-Feyyâd'ın terceme-i hallerini kitabının bir başka yerinde verirken hadis yönleri açısından müspet veya menfî herhangi bir ifade kullanmamıştır.¹³⁶ Âlimler, Abdullah b. Hubeyk'ten hadis almamışlardır.¹³⁷ Ebû Sâlih el-Ferâî hakkında "Yazılmış bir metin olarak elde edilenler hariç, şifâhen anlattıklarına güvenilmeyen bir kişidir." değerlendirmesinde bulunulmuştur.¹³⁸ İbn Hacer ve Darekutnî, onun "hadis yönünün zayıf olduğunu" söylemişlerdir.¹³⁹ Buhârî de, Ebû Sâlih el-Ferâî'yi "sika" bulmayanlardandır.¹⁴⁰ Yusuf b. Esbâd ise, "hadisleri birbirine karıştıran" birisidir.¹⁴¹ Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim er-Râzî onu dikkate almamışlardır.¹⁴² İbn Adî, Yusuf b. Esbâd'ı "zayıf" bulurken¹⁴³ Ukaylî (v. 322/933) onu "aslî olmayan hadisleri nakletmekle" itham etmiştir.¹⁴⁴ Abdullah b. Hubeyk, Yusuf b. Esbâd'dan nakilde bulunanlardandır. İbn Ebû Hâtim, ondan hadis almamıştır.¹⁴⁵

Rivayetin isnat açısından bir problemi bulunmamaktadır. Yusuf b. Esbâd, bu sözü söylemiş gibi görünmektedir. Çünkü kendisi içtihat faaliyetlerine sıcak bakmayan birisidir. Ona göre ameldeki içtihadın çok olması doğru değildir. Tevazu, vera ve zühd hayatını öncelemektedir. Ebû Hanîfe'nin rey'i fetvalarında çokça kullanması ona göre hadisleri reddettiği anlamına gelmektedir. Rivayette ifade edilen sözü bu çerçevede söylemektedir. Dört yüz ifadesi de aslında rey'e karşı duruşun bir göstergesidir. Reddettiği ifade edilen hadis sayısı, tek tek saymayı değil, paylaşılmayan bir düşünceye karşı duruşu kabaca ifade etme anlamı taşımaktadır.

(s.a.s.)'den gelen hadislerin başımız gözümüz üzerinde yeri vardır." "Allah, Rasûlüne muhalefet edene lanet etsin, Allah onunla bize ikram etti. Bizi onunla kurtardı." Bu ve benzeri ifadelerde bulunan bir kişinin durumu, aktarılan rivayette geçenlerle hiçbir zaman bir araya gelemeyeceği ortadadır. İbn Teymiyye (v. 728/1330) bu hususta hiçbir müctehid imamın Hz. Peygamber'in sünnetinden en ufak bir şeye bile kasti muhalefeti olmayacağını, onların muhalif kaldığı sahîh hadislerde bile mutlaka özürlerinin de şu üç sebep altında toplandığını belirtmektedir. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in o sözü söylemediği kanaati, Bu sözle kastedilen meselenin murat edilmediği, Hükümün mensuh olduğu inancı (bkz: Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteâllim*, s. 32; İbn Abdilber, *el-İntka*, s. 145 (Ebû Gûdde'nin Notu); İbn Teymiyye, *Mecmû Fetâva*, XX, 232.

136 Hatîb, *Târih*, XI, 256, XIV, 446.

137 İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, V, 46.

138 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 266.

139 İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 48.

140 İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 521.

141 İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 48.

142 İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, VI, 317.

143 İbn Adî, *el-Kâmil fi'd-Duafâi'r-Ricâl*, VII, 157.

144 Ukaylî, *Duafâü'l-Kebîr*, IV, 454.

145 İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Tâdil*, V, 46.

b- Rey'e yönelik hadisten yüz çevirmesi

Ali b. Ahmed el-Razâz, Ali b. Muhammed b. Saîd el-Mevsîlî, İsâ b. Feyrûz el-Enbârî, Abdülâlî b. Muhammed, Hammad b. Seleme:

“Ebû Hanîfe, hadislerden yüz çevirip rey'e yöneldi.”¹⁴⁶

Ali b. Muhammed b. Saîd el-Mevsîlî hakkında Hatîb el-Bağdâdî Târîhu Bağdad'da “Kezzab ve hadisleri karıştıran biri.” şeklinde bilgi vermektedir.¹⁴⁷ İbn Hacer el-Askalanî, Hatîb el-Bağdâdî ile aynı düşünerek bu râvinin “kezzab” olduğunu söylemektedir.¹⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, İsâ b. Feyrûz el-Enbârî için “sika değildir”¹⁴⁹ derken, Abdülâlî b. Muhammed hakkında ise “Kitabında naklettiği hadisler açısından zayıf birisi.”¹⁵⁰ şeklinde değerlendirme yapmaktadır. Zehebî (v. 748/1365), Hammad b. Seleme hakkında İmam Mâlik'in “Hadis açısından kuvvetli birisi olmadığı” yönündeki ifadesini aktarmaktadır.¹⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1085) kitabında bu rivayete benzer iki rivayet daha aktarmaktadır.¹⁵²

Hammad b. Seleme'nin bu sözü söylemesi muhtemel görünmemektedir. Çünkü Hammad b. Seleme, Ebû Hanîfe'ye değer veren bir kişidir. Onun hakkında Kûfe'nin müftüsü ifadesini kullanmıştır.¹⁵³

c- İlim meclislerinde hadis okunmaması

Zekeriyya b. Sehl el-Mervezî, Abdullah b. Osman b. Abdân el-Mervezî, Ali b. Hasen b. Şakîk:

“İbnü'l-Mübârek ile birlikte (v. 181/797), Süfyan es-Sevrî'nin mescidine gidip Allah'ın kitabını dinlemek istedim, o mecliste onu dinledim. Peygamber (s.a.s.)'in hadislerini dinlemek istedim, orada onu işittim. Zühd ve takva hakkında sözler duymak istedim, onları da Süfyan'ın meclisinde buldum. Ama Ebû Hanîfe'nin meclisinde Rasûlüllâh (s.a.s.)'a salâvat getirildiğini bile hatırlamıyorum.”¹⁵⁴

Hatîb el-Bağdâdî, Zekeriyya b. Sehl el-Mervezî hakkında Darekutnî ve Neysâbü'rî'nin “sika değildir” tespitlerini aktarmaktadır.¹⁵⁵ Abdullah b. Osman b.

146 Hatîb, *Târîh*, XIII, 390.

147 Hatîb, *Târîh*, XII, 82.

148 Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, III, 154; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, IV, 255.

149 Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, III, 321; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, IV, 403.

150 Hatîb, *Târîh*, XI, 75.

151 Zehebî, *el-Kâşif*, I, 349.

152 Hatîb, *Târîh*, XIII, 331.

153 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, I, 21.

154 Hatîb, *Târîh*, XIII, 404.

155 Hatîb, *Târîh*, VIII, 460; Mizî, *Tehzibü'l-Kemâl*, XX, 372.

Abdân el-Mervezî, İbnü'l-Mübârek'in öğrencilerindendir. "Sika" olduğu belirtilmektedir.¹⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Ali b. Hasen b. Şakîk'in "Mürchie'den ve zayıf" bir râvi olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁷

Rivayetin isnad açısından bir problemi görünmemektedir. İsnattaki Ali b. Hasen b. Şakîk, Ebû Hanîfe'den nakillerde bulunmaktadır. Mesela, Ebû Hanîfe'nin "Allâh Rasûlü'nden gelenleri kabul ederiz.", bir başka rivayette ise "Allâh Rasûlü'nden gelen sahih hadisleri alırız."¹⁵⁸ ifadelerinin nakledeni Ali b. Hasen b. Şakîk'tir. Ebû Hanîfe'den nakilde bulunan bir râvinin "Onun meclisinde salâvat bile duymadım." deme ihtimali bulunmamaktadır.

d- Hadis ve rey'inin zayıf olması

Atikî, Yusuf b. Ahmed es-Saydelânî, Muhammed b. Amr el-Ukaylî, Abdullah b. Ahmed: "Ahmed b. Hanbel, Ebû Hanîfe'nin hadis ve rey yönünün zayıf olduğunu söyledi."¹⁵⁹

Atikî'nin tam kimliği, Ahmed b. Muhammed el-Atikî'dir. Hatîb el-Bağdâdî, bu râvinin "sika" olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁰ Muhammed b. Amr el-Ukaylî, zayıf hadisleri ihtiva eden bir kitaba sahiptir.¹⁶¹ Abdullah b. Ahmed, Ahmed b. Hanbel'in oğludur. Hatîb el-Bağdâdî, bu râvinin "sika" olduğunu zikretmektedir.¹⁶² Rivayetin isnad açısından bir problemi bulunmamaktadır.

Ahmed b. Hanbel, rey'e müspet bakmamıştır. Ebû Hanîfe'yi de rey ile amel ettiği için dikkate almamıştır. Ona göre Ebû Hanîfe hadisi ve sünneti rey ile reddetmiştir.¹⁶³ Hatta Ebû Hanîfe ile oturanları bile hoş karşılamamıştır.¹⁶⁴ Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Ebû Yusuf ve Muhammed'den nakledilen bir rivayet kendisine hatırlatıldığında "Ben onlardan nakilde bulunmam." demiştir.¹⁶⁵

Ahmed b. Hanbel, Ebû Hanîfe'ye hadisi reddetme, rey'e yönelme açısından eleştirilerde bulunurken, özellikle Bağdad'da Halku'l-Kur'an meselesi çerçevesinde İmam'ın hapishanede gördüğü işkenceleri duyduğunda ağlamıştır.¹⁶⁶ Yukarıdaki rivayette nakledilen ifadeler Ahmed b. Hanbel'e aittir. İmamı tenkit etmesi ilmi açıdan olmuştur.

156 İbn Hıbbân, *es-Sikât*, VI, 168, VII, 460; Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 271; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, 48.

157 Hatîb, *Târih*, XI, 370.

158 İbn Abdilber, *el-İntika*, s. 144.

159 Hatîb, *Târih*, XIII, 418.

160 Hatîb, *Târih*, IV, 284.

161 Ukaylî, *Duafâü'l-Kebîr*, IV, 284.

162 Hatîb, *Târih*, IX, 375.

163 Ahmed İbn Hanbel, *Kitâbü'l-İllet ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, II, 545, III, 156, 276.

164 Ahmed İbn Hanbel, *Kitâbü'l-İllet*, II, 477.

165 Ahmed İbn Hanbel, *Kitâbü'l-İllet*, III, 299, 300.

166 Saymeri, *Ahbârü Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, I, 67.

e- İbnü'l-Mübârek'in Ebû Hanîfeden aldığı dört yüz hadisi silmesi

Hasan b. Ebî Tâlib, Ahmed b. Muhammed b. Yûsuf, Muhammed b. Cafer b. el-Mudayrî, İsâ b. Abdillâh et-Tayâlisî, Humeydî:

“İbnü'l-Mübârek, ‘İrak’a döndüğüm zaman, Ebû Hanîfe’den aldığım dört yüz hadisi sileceğim.’ dedi.”¹⁶⁷

Rivayetin senedinde yer alan, Ahmed b. Muhammed b. Yûsuf hakkında Hatîb el-Bağdâdî “Zayıf olduğunu, yazmış olduğu rivayetlerin hepsinin reddedildiğini” söylemiştir.¹⁶⁸ Muhammed b. Cafer b. el-Mudayrî, “ta’n” edilmiştir.¹⁶⁹ İsâ b. Abdillâh et-Tayâlisî, “sika” bir râvidir.¹⁷⁰ Humeydî diye meşhur olan kişi, Ebû Bekir Abdullâh b. Zübeyr’dir. Sika bir râvidir.¹⁷¹

İbnü'l-Mübârek'ten Ebû Hanîfe ile ilgili birçok rivayet gelmektedir. Bunların içinde hem müspet hem de menfi olanlar bulunmaktadır. Yukarıdaki rivayetin isna-dındaki râvilerden bir tanesinin naklettiği rivayetlerin reddedildiği ifade edilmesine rağmen İbnü'l-Mübârek'in sildiği iddia edilen hadis sayısına dikkat etmek gerekmektedir. Makalede daha önce zikredilen bir rivayette de aynı rakam telaffuz edilmektedir. Farklı kişilerden aynı rakamların zikredilmesi bu rivayetin uydurulduğuna dair şüpheler meydana getirmektedir. Abdullâh b. Mübarek'in Ebû Hanîfe'yi taltif eden birçok rivayetin olması da bu düşüncüyü güçlendirmektedir.

f- Ahmed b. Hanbel'in Ebû Hanîfe'yi yalan söylemekle itham etmesi

Ubeydullâh b. Ömer el-Vâiz, Osman b. Cafer b. Muhammed es-Sebûî, Firiyâbî Cafer b. Muhammed, Ahmed b. el-Hasen et-Tirmizî:

“Ben, Ahmed b. Hanbel'in, ‘Ebû Hanîfe yalan söylüyor dediğini’ işittim.”¹⁷²

Senette yer alan Ubeydullâh b. Ömer el-Vâiz hakkında Hatîb el-Bağdâdî, “sadûk” ifadesini kullanmıştır.¹⁷³ Firiyâbî Cafer b. Muhammed hakkında ise, “sika” demıştır.¹⁷⁴ İbn Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. el-Hasen et-Tirmizî ile ilgili olarak “sadûk” ifadesi-

167 Hatîb, *Târih*, XIII, 414.

168 Hatîb, *Târih*, V, 124.

169 Kevserî, *Te'nibü'l-Hatîb*, s. 293.

170 Hatîb, *Târih*, XI, 170.

171 Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 3.

172 Hatîb, *Târih*, XIII, 418.

173 Hatîb, *Târih*, X, 386.

174 Hatîb, *Târih*, II, 141.

ni kullanmıştır.¹⁷⁵ et-Tirmizî, Ahmed b. Hanbel (v. 241/855)'in öğrencilerindedir.¹⁷⁶ Rivayetin isnat ve râvilerin cerh ve ta'dil durumları açısından bir problemi görünmemektedir. Ahmet b. Hanbel'in İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl isimli eseri incelendiğinde Ebû Hanîfe hakkında birçok rivayet bulunmaktadır. Ancak yukarıda zikredilen rivayet tespit edilememiştir.

Sonuç

Ebû Hanîfe hakkındaki iddiaları birkaç açıdan değerlendirmek gerekmektedir. Makalede yer verilen rivayetlerin isnatlarına bakıldığında, adalet ve zabt açısından problemlili râvilerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Yirmi altı rivayetten sadece dört tanesi sahîh, üç tanesi zayıf, kalanların ise hemen hemen hepsinin isnadında bir veya birkaç hadis uyduran râvi bulunmaktadır. Yalancılıkla itham edilen râvilerden birinin aynı zamanda Ebû Hanîfe'ye atfedilen Mûsned'lerin yazarı olması ayrıca dikkat çeken bir durumdur. İsnatlarda bazı râvilerin daha fazla yer aldığı tespit edilmektedir. En fazla zikredilen râviler; İbn Rızk, İbn Selm ve Ebbâr'dır. İbn Rızk ve İbn Selm'in "sika", Ebbâr'ın ise "meçhul" olduğu belirtilmektedir. Bu râvilerin hepsinin veya bir kaçının bulunduğu rivayet sayısı beştir.

Rivayetlere bakıldığında iddiaların genellikle Ebû Hanîfe'nin fıkıh ve hadis bilgisine yönelik olduğu ortaya çıkmaktadır. İtikadi ve şahsına yönelik rivayetlerde problemlili râvi oranı ise daha azdır. Ebû Hanîfe'nin fakîh olması, fetva verirken kullandığı hadislere yönelik tenkitlerin çok olması mezhepler arası mücadelelerin yaşandığı dönemin bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür.

Târîhu Bağdâd, Hatîb el-Bağdâdî'nin en fazla emek sarf ettiği ve yirmi yıldan fazla bir sürede tamamladığı çalışmasıdır. En fazla eleştiriyi bu eserinden aldığı ifade edilmektedir. Ebû Hanîfe hakkındaki rivayetlerde görüldüğü üzere, sanki müellif kendisine ulaşan her bir rivayete eserinde yer vermektedir. Adeta "Rivayetleri topladım sizler tashih edin." demektedir. Çünkü rivayetler incelendiğinde, yalancı değerlendirmesinde bulunduğu râvilerin rivayetlerini birden fazla yerde zikretmektedir. Bu durum değerlendirmelerin daha sonra gelenlere bırakıldığı düşüncesini desteklemektedir.

Târîhu Bağdâd'da zikredilen diğer mezhep imamlarına Ebû Hanîfe kadar yer verilmediği tespit edilmektedir. "Nû'man b. Sâbit" maddesi, en uzun maddelerden birisidir. Mesela İmam Şâfiî hakkındaki rivayetlerin toplandığı sayfa sayısı on yedidir. Söz konusu rivayetlerin hemen hepsinin müspet içeriğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

175 İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Tâdil*, II, 47.

176 Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 536.

Ebû Hanîfe ile ilgili herhangi bir senet ve metin açısından incelemeye tabi tutulmadan reddedilebilecek rivayetler zikredilirken, benzer iddialara muhatap olan İmam Şâfiî'nin terceme-i halinde böyle bir durum söz konusu değildir. Bu durum, eserin yazıldığı dönemi de göz önünde bulundurarak, müellifin mezhep taassubunun etkisinde kalmış olabileceği gibi bir sonuca götürmektedir.